

Trvale udržitelný rozvoj a vzdělávání

IvanRynda

Centrum pro otázky životního prostředí UK

Trvale udržitelný rozvoj náleží k pojmům již obecně známým nejen environmentalistické obci, ale stále častěji citovaným a používaným ve školství a v souvislosti s obecným vzděláním a osvětou. Přesto je jeho výklad velmi rozmanitý i u jeho zapřísáhlých vyznavačů a zpravidla poplatný jejich hodnotové a světonázorové orientaci. Proto je zřejmě účelné pokusit se úvodem konference o jakýsi stručný obecný výklad, který by se nepokoušel o vyhocení názorových protikladů, ale spíše jen o systematické představení plně šíře trvalé udržitelnosti tak, aby se účastníci konference mohli snáze na této platformě věnovat specifičtějšímu tématu, totiž environmentální či ekologické výchově. Pedagogická obec zaměřená na problematiku životního prostředí se již převážně shodla na rozšíření těchto pojmů, které již dávno zahrnují znalosti a postoje týkající se přírody, krajiny, života a životního prostředí a dovednosti v jejich ochraně, nověji však učitelé pod pojmem environmentální výchovy rozumějí i nepoměrně širší vzdělávání k trvale udržitelnému rozvoji. Přítomným znalcům této teorie se předem omlouvám za představení jim důvěrně známých pravd a prosím je o shovívavost ve jménu těch, kteří se zabývají spíše pedagogikou a vzděláváním jako takovými a tento krátký úvod jim snad přinese některé nové informace a pomůže utřídit myšlenky.

Pomineme-li některé často katastroficky laděné sociální vize (malthusianismus) nebo nepříliš častá zamyšlení přírodovědců nebo lesníků, objevují se pochybnosti o udržitelnosti růstu v přírodě a společnosti, obecněji v uzavřených systémech vůbec, někdy po vytčení potřeby ekologie jako vědní disciplíny Ernstem Haeckelem¹[1] v šedesátých letech minulého století, jejím plným uznání jako samostatného odvětví biologie na bruselské konferenci botaniků v roce 1910 a stále častěji po definování ekosystému Tansleym²[2] ve třicátých letech našeho končícího století. Je poměrně málo známé a stále ještě překvapivé, že obavu o trvalou udržitelnost růstu (v daném případě růstu společenského produktu) vyjádřili relativně velmi brzy, již v roce 1960, ekonomové a politikové, a to v zakládající listině Organizace proto hospodářskou spolupráci a rozvoj.³[3] I nejvýznamnější světová organizace ochrany přírody, Mezinárodní svaz ochrany přírody a přírodních zdrojů, definuje předmět své činnosti s přihlédnutím k fenoménu udržitelnosti: „Ochrana je takový způsob managementu, (obsahující inspekci, výzkum, záchranu, využívání) ovzduší, vody, půdy, minerálních zdrojů a živých systémů včetně člověka, aby byla dosažena nejvyšší udržitelná kvalita života.“⁴[4] V souvislosti s dramatickým růstem znečištění všech složek životního prostředí v šedesátých letech se začínají problémy zabývat skutečně systémově, celkovostně i významné vědeckovýzkumné organizace a docházejí tak k závěru, jenž se dnes může jevit banální, který se však do obecného povědomí prosazoval jen ztěžka a postupně, že **v uzavřeném systému konečných zdrojů není kvantitativní růst trvale možný.**⁵[5]

I když jsme pominuli plejádu přírodovědné, ekonomické i populárněvědné literatury,⁶[6] je již z krátkého výčtu zřejmé, že problematika udržitelnosti se objevuje **ve sféře sociální, ekonomické, přírodní** a posléze začíná být otázka po udržitelnosti kladena **i obecně, systémově**. Méně zdůrazňován a pochopen je přitom fakt zásadní důležitosti, že totiž v globálním světě se právě naše planeta, její příroda a osídlení lidskou civilizací stává jediným uzavřeným systémem. Lidstvo, nebo přesněji dnes zdánlivě tak úspěšná civilizace euroamerického typu však přitom prožila celé své dějiny v systémech otevřených, v neustálém dobývání nových kolonií, přírodních zdrojů, úložišť a odbytišť; žila tedy jaksi na dluh prostoru, ale díky setrvačnosti přírodních i společenských procesů i na dluh času. Nikoli nepodstatná část naší dosavadní historické zkušenosti je proto k nepotřebě, naše dosavadní přírodovědná, společenskovědní ani politická empirie není prostě mechanicky extrapolovatelná k řešení problémů jediné globální vesnice a naše důvěra, že veškeré katastrofické vize vždy ztroskotaly na lidském důmyslu či například přirozené schopnosti ekonomiky nalézt si vždy samočinně náhradu, je neopodstatněná. Právě vědomí těchto faktů vedlo v roce 1983 Organizaci spojených národů k ustavení komise

1
2
3
4
5
6

vedené norskou političkou Gro Harlem Brundtlandovou, jež se měla pokusit nalézt cestu k dalšímu, trvale udržitelnému vývoji lidstva.

V zakladatelském díle trvalé udržitelnosti „Naše společná budoucnost“ pak nacházíme koncept i první definiční pokusy trvale udržitelného rozvoje (sustainable development). Nejčastěji bývá citována věta: „**Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby.**“⁷[7] Tato definice obsahuje především základní princip trvalé udržitelnosti, jakýsi **etický** leitmotiv, totiž **princip odpovědnosti vůči budoucím generacím**. Jejím určitým nedostatkem je však právě proto vysoká míra antropocentričnosti, přílišný důraz na postavení člověka jako specifického organismu ve světě přírody. Proto ji Josef Vavroušek ve své interpretaci rozšiřuje o „ideály humanismu a harmonie vztahů mezi člověkem a přírodou“ a „úctu k živé i neživé přírodě“ (1994). Tato v úplné podobě poněkud květnatá definice však nepatrně trpí jinou nevyvážeností, jež však v jiných než euroamerických kulturních kontextech může být pocíťována tíživěji. Schweitzerovský ideál humanismu akcentuje opět v jiné podobě lidskou bytost a úctu k životu ve všech jeho formách přidává, aniž by bral do úvahy, že původní přirozený a pokorný vztah člověka k přírodě, do jejíhož řádu se cítil plně ponořen, je dodnes v živé podobě organicky přítomen v řadě východních filosofických směrů i v myšlení četných přírodních národů. Definice Brundtlandové také obsahuje jen v implicitní podobě nepochybně tak podstatné motivy, jako je sociální rozměr, lidskou rozpínavost omezující charakter přírody a jejich procesů a konečně institucionální rovinu řešení v globálním měřítku.

Jakousi syntézou všech předchozích definičních snah a zároveň pokusem o promyšlení a nejstručněji shrnutí celé šíře i hloubky konceptu trvalé udržitelnosti je proto následující definice, jež je stále častěji citována v českém prostředí a která se především ukazuje být nesmírně produktivní nejen ve stručném výkladu, ale hlavně v podrobnějším výukovém procesu environmentální výchovy na vysokých, ale i středních školách. „**Trvale udržitelný rozvoj je komplexní soubor strategií, které umožňují pomocí ekonomických nástrojů a technologií uspokojovat sociální potřeby lidí, materiální i duchovní, při plném respektování environmentálních limitů. Aby to bylo v globálním měřítku současného světa možné, je nutné nově redefinovat na lokální, regionální i globální úrovni jejich instituce a procesy.**“

Domnívám se, že uvedené dvě věty skutečně v rámci možností daných definiční stručností pokrývají všechny roviny, které jsou pro pochopení i uplatnění trvale udržitelného rozvoje nezbytné, totiž **rovinu hospodářskou** včetně vědy a technologií, **rovinu sociální, přírodní a politicko-společenskou**. Odpovědnost vůči budoucím, ale i současné generaci je zde vyjádřena nejen **v čase** („environmentální limity“ představují právě onu „možnost budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby“ Brundtlandové), ale i **v prostoru** celku globálního světa počínaje místní soběstačností a konče planetou a jejími současnými šesti miliardami obyvatel. Nejde také o nic menšího než o **výzvu převzít individuální i skupinovou odpovědnost za globální stav světa v prostoru i v čase**.

Čtyřstěn, v jehož vrcholech čtyři složky trvalé udržitelnosti stojí, zahrnuje skutečně veškerý společenský i individuální život i přírodu; aby byl koncept funkční, musí být tetraedr rovnostranný. Nejde tedy o průnik těchto rovin, ale o to, aby spoluvytvářely jediný společný prostor světa, v němž budeme rozumně zařízeni.

Rovina ekonomická zahrnuje jednak pobídkové nástroje pro ty ekonomické subjekty, které se nechtějí přizpůsobit imperativu udržitelnosti dobrovolně, ale také parametry, plně tržně kompatibilní mechanismy, které náhle umožňují zcela funkčnímu trhu se všemi jeho výhodami životní prostředí chránit a nikoli je ohrožovat nebo poškozovat. Tyto nástroje tedy plní nejméně tři základní funkce: jednak přispívají k ochraně životního prostředí, přírody a krajiny na straně výrobce i spotřebitele, dále vytvářejí finanční zdroje k jejich další sekundární sanaci a ochraně a konečně vyváženě podporují inovační cyklus směrem ke zlepšení nejen environmentální šetrnosti, ale i ke zlepšení užité hodnoty výrobku. Široká paleta technologií šetrných k životnímu prostředí umožňuje lépe využít přírodních zdrojů při menší surovinové a energetické náročnosti a menší produkci odpadů a znečištění, ale plní také naprosto zásadní podmínku uspokojení sociálních potřeb skutečně všech šesti miliard obyvatel planety, tedy především chudého geopolitického Jihu. V principu jde o naplnění tří jednoduchých podmínek stanovených bývalým ekonomem Světové banky Hermanem Dalym: intenzita využívání obnovitelných přírodních zdrojů nesmí přesáhnout rychlost jejich regenerace, intenzita využívání neobnovitelných zdrojů nesmí přesáhnout rychlost nalézání jejich obnovitelných náhrad a intenzita

znečišťování nesmí přesáhnout asimilační kapacitu životního prostředí.⁸[8] Současně musí být životnímu prostředí, přírodě a krajině přiznána nejen hodnota, ale i *cena*; negativní i pozitivní externality musí být internalizovány, aby se trh stal skutečným funkčním trhem s respektem k přírodním hodnotám.

Sociální rovina již byla v předchozím odstavci zmíněna. Jde pochopitelně nejen o naplnění základních vitálních lidských potřeb, ale také o potřeby duchovní s plným respektem ke kulturním a civilizačním zvláštnostem a požadavkům. Jediným měřítkem je skutečně udržitelnost. Duchovní rovina však zahrnuje také nový systém hodnot vytvářejících bohatý a pestrý život a zajišťujících rozvoj autentické a autonomní lidské osobnosti, jež vědomě potlačuje všechny špatné a rozvíjí dobré vlastnosti, jež jsou jí dány. Skutečně vyšší kvalitu života, který není založen na spotřebě vedoucí k odcizení, ale na vlastním aktivním a tvořivém přístupu ke světu, umožňuje především paradigma **uvědomělé skromnosti**, jež si uvážlivě dovede odřici vše zbytné. Komplementární hodnotou je však **výběrová náročnost**, totiž právo na užívání lidského důmyslu a jeho produktů všude tam, kde skutečně umožňují a podporují naplnění lidského úkolu, totiž sebezdokonalování a naplňování dobra. Vzdělávání, výchova a osvěta k trvale udržitelným znalostem, dovednostem a postojům zde samozřejmě vystupují nejvíce na povrch a jejich kvalita je v konceptu trvale udržitelného rozvoje podmínkou naprosto klíčovou a nezastupitelnou.

Limitující šetrnost k **životnímu prostředí, přírodě, krajině a všemu živému** je velmi rozmanitá podle místních přírodních podmínek. V zásadě však lze limitující faktory nejobecněji vyjádřit ve třech okruzích od místních až po planetární. Především jde o ochranu a zachování biotopů a funkčních ekosystémů; na další úrovni o zachování biologické rozmanitosti, biodiversity, na všech úrovních biotické komplexity. Nejvyšší úroveň je přitom nutné chápat jako diversitu **kulturní**, jež je pro zachování dynamické rovnováhy a stability lidských společenství neméně významná než diversity biologická pro zachování ekosystémů. Konečně třetí úrovní jsou globální životodárné biosférické systémy (globální systém klimatu a hydrosféry, stratosférická ozónová vrstva, globální cirkulační systém atmosféry, hydrologický cyklus a cirkulace oceánů, tropické deštné pralesy a tvorba a eroze půd).

Nesmírně složitým problémem je redefinice **institucí i procesů** jak na horizontální úrovni, tak na vertikále lokální – regionální – globální. Nejde zdaleka jen o prostor **politiky**, zejména ne v její současné metamorfované podobě, v níž jen malou část své (dodatkové) energie věnuje správě věcí veřejných a nepoměrně větší podíl zajištění svého vlastního provozu, totiž technologii a konzumaci moci. Šířeji mám na mysli prostředí a mechanismy **veřejné politiky** a nejobecněji vytvoření **otevřené liberální občanské společnosti**, založené na bohaté rozmanitosti jejích členů a aktérů, na principech subsidiarity a participace. Podmínkou i prostředkem udržitelnosti na horizontální úrovni je znovuvytváření a rozvoj místní soběstačnosti (lokální autarkie), jež pomáhá překonat novodobý pocit odcizení člověka a umožňuje mu znovu dohlédnout počátek a konec věcí. Na vertikální úrovni je nezbytné nově definovat globální instituce, především Organizaci spojených národů, a to jak ve smyslu organizačním, tak ve smyslu zásadního přehodnocení role národních států, občanských principů, lidských práv a svobod a samozřejmě také „práv“ přírody a lidských povinností k ní. Současně je třeba hledat nové rozhodovací a evaluační procesy podporující nové mechanismy rozvojové pomoci s výrazným zvýšením její účinnosti, kvality a kvantity ze strany dárců a zvětšením absorpční kapacity na straně příjemců. Nejde o jakousi centralistickou světovládu, ale spíše o globální řízení (global governance). Jedna z prvních podstatných publikací o této problematice, Naše globální sousedství, je stále poměrně málo známá, ač je její geneze shodná s již zmíněnou Naší společnou budoucností Brundtlandové.⁹[9]

Jak uvedu dále, trvale udržitelný rozvoj je strategií i konceptem nadkulturním. Takové povahy jsou samozřejmě i jeho principy a paradigmata. Není zde místo pro jejich byt' jen namátkový výčet; za skutečně zásadní a symptomatické pro podobu celé současné postmoderní společnosti, dehierarchizované a devalidizované, v níž dochází ve všech oblastech reflexe světa ke skutečně radikálnímu přehodnocování euroamerických tradic, však pokládám alespoň následující. Jde o princip předběžné opatrnosti, definovaný například v zásadě č. 15 Deklarace z Ria: „Tam, kde hrozí vážná nebo nenapravitelná škoda, nesmí být nedostatek vědecké jistoty zneužit pro odklad účinných opatření, která by mohla zabránit poškození životního prostředí.“¹⁰[10] Dalšími jsou principy nevratné změny, analýzy nákladů a užitků, analýzy životního cyklu výrobků, principy multikriteriálních analýz, systém indikátorů trvalé udržitelnosti, princip nejmenší účinné dávky, nejlepší dostupné technologie,

8

9

10

abych uvedl záměrně vedle sebe co nejširší paletu z nejrůznějších oblastí. V praxi lze pro stanovení limitů používat metod kritické zátěže, únosné kapacity krajiny a prostředí, hodnocení rizik, hodnocení vlivů výrobků a činností na životní prostředí.

Pro lepší pochopení bude snad užitečné vymezit trvale udržitelný rozvoj i negativně, tedy pokusit se ve stručnosti popsat, co zejména trvale udržitelný rozvoj není. Trvale udržitelný rozvoj tedy není:

- ◆ **pouhým přežitím**. Lidské potřeby je možné při stálé velikosti populace uspokojit; cílem však není trvalý **kvantitativní** (ekonomický) **růst**, ale **kvalitativní rozvoj**, vyšší **kvalita života**;
- ◆ projevem prognostické pýchy nebo dokonce **socialistického plánování**. Cílem není odhadnout nebo dokonce naplánovat, co budou příští generace chtít a potřebovat, ale zachovat jim pokud možno neporušenou přírodu, zdroje, **potenciality**, aby s nimi samy naložily, jak nejlépe dovedou;
- ◆ **megalomanským konceptem byrokratií**. Ve věku obrazu světa, v němž žijeme jaksi „zprostředkovaně“, věci se často obracejí i ve svůj protiklad, v němž např. politika přestává být správou věcí veřejných a stává se technologií moci, je riziko skutečně velké. I mladí romantičtí šířitelé revoluce zdola se celosvětově organizují, čerpají milionové granty z nadnárodního kapitálu, plodí své funkcionáře a potřebují bedlivě sčítat svou vlastní nezávislost - i pokoru... *Jenom* na místní úrovni však pokřivenou setrvačnou dráhu neudržitelných civilizačních trendů napřímit nejde. Mezinárodní spolupráce, koordinace, výměna a sdílení zkušeností a principů trvalé udržitelnosti jsou nezbytné; v dnešním počtu už lidstvo *jen* **místní soběstačnost** nespasí;
- ◆ **centralistickým řízením, světovládou**. Již zmíněná zpráva Naše globální sousedství podrobně vysvětluje, že jde o nutnou **spolupráci**, nikoli vládu ani vládnutí. Ukázal jsem i to, že i v trvale udržitelném rozvoji funguje trh, tržně kompatibilní nástroje a subsidiarita: vždy jsou účinnější než nařízení a kontrola, příkaz a zákaz. A konečně i ve společnosti, nejen v přírodě zajišťuje stabilitu pomocí negativních zpětných vazeb nejlépe **rozmanitost** (biodiversita). Často je zřejmě i pro společnost prospěšnější namísto bezpohlavního konsensu, jenž se nakonec nezamlouvá nikomu, naučit se respektovat druhé, jednotlivce i skupiny, žít ve vědomém, záměrném a tolerantním **disensu**;
- ◆ **kulturou** jako volbou určitého konkrétně historického lidského civilizačního modelu. I tady platí **jednota obecných pravidel** a principů trvalé udržitelnosti v největší **různosti** místních a krajových **aplikací** podle přírodních (půdních, stanovištních, klimatických ...) i kulturních a historických podmínek, hodnot, paměti a tradic. Nejde tedy o kulturu s určitým, natož světově jednotným tvaroslovím, jazykem: jazyky, umění a kultury ať se zachovají v co největší míře pro potěšení z rozmanitosti a kulturního bohatství. Jde spíše o obecně platné principy, zásady, vzorce, paradigmaty;
- ◆ totožný s **ekologií**. Ekologie je **věda**, dokonce „tvrdá“ přírodní věda, má svůj předmět i metodu. Trvale udržitelný rozvoj užívá jejího poznání k **ochraně přírody** a respektování jejích limitů; je však mnohem širší než věda a daleko přesahuje samotné techniky ochrany životního prostředí;
- ◆ **ideologií**. Tou je, v nehanlivém smyslu, **environmentalismus** jako přesvědčení, že životní postoj je kromě jiného třeba založit na úctě k přírodě a k životu; trvale udržitelný rozvoj však překračuje rámec politické nebo ideologické doktríny. Ještě nesmyslnější je ideologické nařčení z „levicové úchyly“. Musí-li už být přiloženo ideově politické pravítko, je trvale udržitelný rozvoj mnohem spíše **konzervativní** ve smyslu návratu k tradičním, archetypálním, antickým i křesťanským hodnotám, ale i k těm tradicím východního myšlení, jež nedevalvovaly karteziánsky hodnotu subjektu a individuální zkušenosti a prožitku. Ostatně: konzervatismy jsou, jak plyne z definice, nepřenositelné – a právě trvale udržitelný rozvoj si tak cení místní tradice a paměti, jež *levicový* glajchšaltující totalitarismus poničil! Je bytostně **demokratický**: dobře ví, že demokracie je tak dobrá, jak dobré jsou **procesy**, jež ji **trvale** zajišťují, a klade na ně, zejména na rozhodovací procesy ve střetu soukromého a veřejného zájmu, velký důraz. Je tedy trvale udržitelný rozvoj na politické mapě **konzervativcem** v důrazu na osvědčené, dokonce ty nejstarší **hodnoty**; **liberálem** ve víře ve **svobodnou**, uvědomělou skromnost a volbu; a liberálem i **demokratem** v důsledném uplatňování **procesů**, jež zajišťují práva přírody, živých tvorů bez rozdílu i lidských menšin. Ve vztahu k levici či pravici je spíše indiferentní: v klasické růžici politologa Adolfa Müllera zaujímají „ekologické“ strany plné spektrum od krajní levice po krajní pravici, ale s výjimkou naprosté menšiny militantních ekologických hnutí jsou vždy na té polovině Müllerova grafu, která shrnuje všechny demokraticky orientované politické subjekty;¹¹[11]

a ve smyslu všeho, co bylo napsáno, **nemůže** být trvale udržitelný rozvoj rigidním algoritmem, návodem k použití, jednotným receptem, nivelizující byrokracií, neměnným předpisem, násilným dogmatem. Spíše než o trvale udržitelný rozvoj jde o samu **trvalou udržitelnost** (sustainability) jako **zorný úhel, korektiv, limitující faktor**, diktovaný přírodou a životem. Oč je však limit přísnější, o to zůstává volnější, barevnější a bohatší svět pod ním. Trvale.